

श्रीमंतीचा निवास

एतैरष्टगुणैर्युक्तं सम्यक्त्वं यस्य मानसे ।
तस्यानिशं गृहे वासं विधत्ते कमला ऽमला ॥ ७९ ॥

अर्थ - या आठ गुणांनी सहित असे सम्यक्त्व ज्याच्या अंतःकरणात वास करते, त्याच्या घरी सदैव, अहर्निश, निर्मल अशी कमला (लक्ष्मी) वास करते. ॥ ७९ ॥

भावार्थ - संवेग, निर्वेद, निंदा, गर्हा, उपशम, भक्ती, वात्सल्य आणि अनुकंमा या आठ गुणांचे ज्याच्या ठिकाणी निवास आहे, त्याच्या घरी सतत लक्ष्मी वास करीत असते. जो खरा सम्यक्त्वी असतो, तो या आठही गुणांनी संपन्न असतो. त्यामुळे त्याला काही कमी पडत नाही. लक्ष्मी त्याच्या घरी अहर्निश वास करते. संपत्तीचे रक्षण करायचे तर तिचा उपयोग धर्मप्रसारासाठी केला तर इह-परलोकीही ती लक्ष्मी तुमची दासी होते.

सम्यक्त्वाचे पंचवीस दोष

दोषाश्चापि तथा हेयास्ते के साम्प्रतमुच्यते ।
मूढत्रयं चाष्ट मदास्तथा ऽनायतनानि षट् ।
शंकादयस्तथा चाष्टौ कुदोषाः पंचविंशतिः ॥ ८० ॥

अर्थ - सम्यक्दर्शनाचे जे दोष आहेत ते हेय आहेत (तिरस्करणीय) ते दोष कोणते, असे विचारले असता, आचार्य म्हणतात, तीन मूढता, आठ मद, सहा अनायतन, आणि शंका इ. आठ दोष मिळून पंचवीस कुदोष आहेत. त्यांच्यामुळे सम्यग्दर्शन निर्मळ आणि स्थिर राहू शकत नाही. ॥ ८० ॥

भावार्थ - या श्लोकात सम्यकदर्शनाच्या पंचवीस दोषांचे विवेचन केले आहे. तीन मूढता (देव, लोक, पाखंड) आठ मद, सहा अनायतन (ज्यात धर्म नाही अशा क्रिया) वरील आठ दोष असे पंचवीस दोष आहेत. त्यांचे वर्णन पुढे क्रमाने आले आहे.

देवमूढता

वरप्राप्त्यर्थं माशावान् प्राणिघातोद्यताः खलाः ।
रागद्वेषाकुलाः सर्वाः ऋकुराः हेया जिनागमे ।
यास्तासां यः करोत्येवमुपास्तिं देवमूढभाक् ॥ ८१ ॥

अर्थ - जो प्राणिहिंसा करण्यास उद्युक्त आहे, दोषाने सहित आहे, रागद्वेषामुळे आकुल आहे आणि ऋकुर असे देवी-देवता जिनागमामध्ये हेय मानल्या आहेत. जो पुरुष वर मिळविण्याच्या इच्छेने, आशेने त्यांची उपासना / आराधना करतो तो देवमूढताधारक आहे. ॥ ८१ ॥

लोक मूढता

ग्रहस्नानसूर्यार्धापश्वास्त्रद्विपसपर्यणम् ।
जान्हवीसिंधुसस्नानं संकांतौ दानमेव च ॥ ८२ ॥

गोमूत्र वंदनं पृष्ठवंदनं, वटपूजनम् ।
देहलीमृतपिंडादिदानं लोकस्यमूढता ॥ ८३ ॥

अर्थ - सूर्य चंद्राच्या ग्रहणसमयी स्नान करणे, सूर्याला अर्ध देणे, घोडा, शस्त्र आणि हत्तीची पूजा करणे, गंगा-सिंधू नदीत स्नान करणे, गोमूत्राला वंदन करणे, गाईच्या पाठीला वंदन करणे, वटवृक्ष, पिंपळ आदीची पूजा करणे, देहली (उंबरठा) ची पूजा करणे, आणि मृताला पिंडदान करणे म्हणजे लोकमूढतेचे प्रतीक होय. (८२-८३)

भावार्थ - इतर धर्मात ज्या अनावश्यक क्रिया केल्या जातात, त्या जिनागमाप्रमाणे अनुचित आहेत. ग्रहणाचेवेळी स्नान, प्राण्यांना पूज्य मानणे, नदीत पवित्र होण्यासाठी स्नान, वृक्षांची पूजा आणि मृताला पिंडदान इ. क्रियांना निरर्थक आणि अनुचित मानले आहे. त्या क्रियांचा धर्माशी संबंध नाही. असे अवैज्ञानिक आचार श्रावकांनी करू नयेत.

पाखंड - मूढता

संग्रथारंभुक्ताश्च मंत्रोषधिविराजिताः ।

पाखंडिनस्तद्विनयः शुश्रूषा तद्विमूढता ॥ ८४ ॥

अर्थ- जो परिग्रह आणि आरंभाने युक्त आहे, मंत्र आणि औषधी आदींसहित आहेत, अशा पाखंडी लोकांचा सन्मान करणे, सेवा करणे इ. गोष्टी पाखंडमूढतेचे लक्षण आहे.

भावार्थ - पाखंडी लोकांचा सत्कार करणे हे पाखंड मूढतेचे लक्षण मानले आहे. परिग्रही साधू, कोणत्याही कार्याचा आरंभ करणारा, मंत्र देणारा, साधू असेल तर त्याला आदर, मान , सन्मान देऊ नये, त्यांची सेवा-सुश्रूषा करू नये. असे आगमात सांगितले आहे. जैन संस्कृतीचे अशा पाखंडांचा हजारो वर्षांपासून निषेध केला आहे. मानसिक दृष्टीने अपंग, लोभी, लालची माणसेच अशा पाखंडांना मान्यता देतात.

मद -(गर्व)

ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलं वृद्धिं तपो वपुः ।

अष्टौ चाश्रित्य दर्पित्वं गतदर्पा मदं न्यगुः ॥ ८५ ॥

अर्थ - ज्ञान, पूजा, कुल, जाती, बल, संपत्ती, तप, शरीर या आठ गोष्टींचा आश्रय घेऊन गर्व करण्याला, गर्वाने रहित असलेल्या आचार्यांनी मद म्हटले आहे. ॥ ८५ ॥

दावाग्नीचे रूपक

मिथ्यादृष्टिर्ज्ञानं चरणममीभिः समाहितः पुरुषः ।

दर्शनकल्पद्रुमवनबन्धिरिवेदं स्वनायतनमुद्धम् ॥ ८६ ॥

अर्थ - मिथ्यादर्शन, मिथ्यादान व मिथ्याचारित्र्य या तीन गोष्टी व त्यांची आराधना करणारे पुरुष म्हणजे असे सहा अनायतन होत. तो जणू सम्यग्दर्शनरूपी कल्पवृक्षरूपी वनाला जाळणारा प्रबल दावाग्नीच होय. ॥ ८६ ॥

भावार्थ - यात रचनाकाराने सुंदर रूपक सांगितले आहे. सम्यक्दर्शन म्हणजे जणू कल्पवृक्षवन होय. आणि मिथ्यादर्शन-ज्ञान-चारित्र्यधारी पुरुष म्हणजे त्या वनाला जाळणारा दावाग्नी. असे हे सुंदर रूपक आहे. मिथ्यात्व हे सम्यक्त्वाचे नाशक आहे. ते दाहक आहे, हे या रूपकाद्वारे येथे स्पष्ट केले आहे.

सम्यक्त्वाची आराधना

इत्यादीदूषणैर्मुक्तं मुक्तिप्रीतिर्निबंधनम् ।

सम्यक्त्वं सम्यगाराध्यं संसारभयभीरुभिः ॥ ८७ ॥

अर्थ - संसाराच्या भीतीने घाबरलेल्या पुरुषांनी वर सांगितलेल्या दूषणांचा त्याग करून आणि मुक्तीरमेच्या प्रीतीला कारणीभूत असलेल्या सम्यक्त्वाची योग्यप्रकारे आराधना केली पाहिजे.

॥ ८७ ॥

भावार्थ - सम्यक्त्वाची आराधना का करावी हे या श्लोकात स्पष्टपणे सांगितले आहे. मुक्तीरमेला - मुक्तीरूपी लक्ष्मीला प्राप्त करून घेणे हे संसारी पुरुषाचे ध्येय आहे, आणि ते साध्य करण्यासाठी सर्व दोषांचा त्याग करून सम्यक्त्वाचा आधार घ्यावा आणि मोक्ष मिळवावा असे ग्रंथकाराचे म्हणणे आहे.

सम्यकदर्शनाने क्लेषकारक जन्म होत नाही.

सम्यक्त्वसंयुतः प्राणी मिथ्यावासेषु जायते ।
द्वादशेषु न तिर्यक्षु नारकेषु नंपुसके ॥ ८८ ॥
स्त्रीत्वेच दुःकृताल्पायुर्दारिद्रादिक वर्जिते ।
भवनत्रिषु षट्भूषु तद्देवीषु न जायते ॥ ८९ ॥

अर्थ - सम्यक्त्वाने युक्त प्राणी बारा मिथ्या व दुःखकारक योनीत उत्पन्न होत नाही. ते बारा मिथ्यावास असे - पृथ्वी, जल, अग्नी, वायू, वनस्पती, द्विद्रिय, त्रिद्रिय, चतुरेंद्रिय, असंज्ञी पंचेद्रिय, कुभोगभूमी आणि म्लेच्छखंड. तसेच तिर्यच पंचेद्रियांमध्ये, नारक्रियांमध्ये जन्मत नाही आणि नपुंसक होत नाही आणि सम्यक्त्वी जीव स्त्रीपर्यायात, खोट्या कुलात, अल्पायुषीमध्ये, दरिद्री लोकात, निंद्य कुलात (वंशात), भवनत्रिकदेवात, त्यांच्या देवीमध्ये तसेच प्रथम नरक सोडून इतर सहा नरकांत उत्पन्न होत नाही. ॥ ८८-८९ ॥

भावार्थ - सम्यकदर्शनाने नित्य पावन होणारा आत्मा हा कु-योनीत, कुलात जन्मत नाही. नेहमी आत्म-रतीत, आत्म-सत्मुख असणाऱ्या व्यक्तीचा जन्म देखील उच्च कुलात होतो. त्याचे जीवन नेहमी आनंदमय, ज्ञानमय, उत्फुल्ल असते. रोगराई होत नाही. तो तीर्थंकर, चक्रवर्ती, इंद्र, राजाधिराज होतो. सतत यश, धन, कीर्ती, मान-सन्मान त्याला प्राप्त होतात.

सम्यक्त्वी माणूस सारे वैभव प्राप्त झाले तरी प्राप्त भोगोप-भोगात रस घेत नाही. शुभातही रमत नाही.

सम्यक्त्वाचे फल

तीर्थकृत् चक्रवर्त्यादिविभूतिं प्राप्य भासुराम ।

नरः सम्यक्त्वमाहात्म्यात्प्राप्नोति परमं पदम् ॥ ९० ॥

अर्थ- परंतु तो सम्यग्दृष्टी जीव सम्यक्त्वाच्या महात्म्यामुळे तीर्थकर, चक्रवर्ती आदि प्रभावशाली (भासुराम्) वैभवाला प्राप्त करून शेवटी परमपद अशा निर्वाणाला प्राप्त होतो. ॥ ९० ॥

भावार्थ - सम्यक् दृष्टी असलेली व्यक्ती ही परम वीतरागी अशा आत्म्यातच रममाण होते. ऐहिक जीवनात प्राप्त वैभवालाही तो शुभ, कल्याणकारी समजत नाही. शुद्ध भाव हेच आत्म्याचे स्वरूप आहे व तिचे मोक्षाप्रत नेणारे आहेत, अशी त्याची दृढ श्रद्धा असते. कर्म-चेतना व कर्मफल चेतना यांच्या फलापासून विरक्त तो असतो. कारण सर्व भौतिक, ऐहिक पदापेक्षा मोक्षपद, निर्वाणपद हेच त्याला प्रिय असते.

सम्यक्त्वाचा महिमा

किमत्र बहुनोक्तेन ये गता यान्ति जन्मिनः ।

मोक्ष यास्यन्ति तत्सर्वं सम्यक्त्वस्यैव चेष्टितम् ॥ ९१ ॥

अर्थ - या विषयी अधिक सांगून काय उपयोग ? आतापर्यंत जे जीव मोक्षाला गेले, जात आहेत आणि जाणार आहेत, हा सारा सम्यक्त्वाचाच महिमा आहे. ॥ ९१ ॥

आचार्य श्री उमास्वामींच्या श्रावकाचाराचा सम्यक्दर्शनासंबंधी विवेचन करणारा दुसरा अध्याय समाप्त होतो.

श्रावकांची कर्तव्य

श्रावक कसा असावा ?

सप्तव्यसननिर्मुक्ता जिनपूजा समुद्यता ।

सम्यग्दर्शनसंयुक्तास्ते धन्याः श्रावकाः मताः ॥ ९२ ॥

अर्थ - सात व्यसनांनी रहित, जिनपूजनात रमलेले आणि सम्यग्दर्शनाने युक्त आहेत, असे श्रावक धन्य आहेत. ॥ ९२ ॥

भावार्थ - श्रावक कसा असावा हे या इहलोकात सांगितले आहे. तो सात व्यसनांचा त्याग करणारा असावा. सम्यग्दर्शनधारी असावा, सदा जिनपूजन, स्वाध्यायादी चांगल्या गोष्टीत रमलेला असावा, सदा जिनपूजन, स्वाध्यायादी चांगल्या गोष्टीत रमलेला असावा, तरच तो खरा श्रावक होय. श्रावक धर्माच्या उपदेशाने जैन समाज हा सतत व्यसनमुक्त, शुभ-क्रियांत रत व नित्य आत्म-गुणांवर अकाट्य श्रद्धा ठेवणारा आहे. श्रावकधर्म पालन करण्यास अत्यंत सोपा, सरळ व स्वच्छ मानसिक प्रवृत्ती जोपासणारा धर्म आहे. पाच अणु-व्रतांची जमेल तितकी जोपासना तो श्रावक करतो. पाच पापापासून सदैव मुक्त असतो. त्यामुळे जैन श्रावक सदा संतुष्ट, निर्लोभी व गुणानुरागी, परोपकारी व खरा देव, खरा गुरु व आगम यांचा उपासक असतो. श्री अरिहंत प्रभूंच्या ध्यानात, विचारात, व त्यांचेच सदैव स्मरण करणारा असतो.

यातूनच जैन श्रावकांची सामाजिक बांधिलकी निर्माण होत आली आहे. त्यांच्या दान प्रवृत्तीमुळे अनेक तीर्थ क्षेत्रे, जिनमंदिरे व पवित्र जिनागम यांची निर्मिती झाली, जीर्णोद्धारही झाला आहे. सारे जैन श्रावक एकाच एकत्वाच्या भावनेने राहातात. ही एक जैनत्व साधनेची मोठी उपलब्धी होय.

सम्यकदर्शनाची या जन्मात स्वीकार करावा.

यो मानुष्यं समासाद्य दुर्लभं भवकोटिषु ।

सज्जातिं सत्कुलं चाप्य मा भूयाद् दृग्विवर्जितः ॥ ९३ ॥

अर्थ - कोट्यावधी भवानंतर दुर्लभ असा मनुष्य जन्म, उत्तम जाती आणि उच्च कुल प्राप्त झाल्यावर भव्य जीवाने सम्यग्दर्शन सोडू नये. ॥ ९३ ॥

भावार्थ - मनुष्य जन्म हा सहजासहजी प्राप्त होत नाही. चौऱ्यांशी लक्ष योनी भटकून आल्यावर मनुष्य जन्म प्राप्त होतो. कोट्यावधी भव पार केल्यावर मनुष्य जन्म, उच्च कुल आणि उत्तम जाती मिळते आणि तेही फक्त सम्यग्दर्शनामुळे मिळते. म्हणून सम्यग्दर्शनाचा कधीही त्याग करू नये.

श्रेष्ठ श्रावक कसा असतो ?

देवपूजादिषट्कर्मनिरतः कुलसत्तमः ।

अघट्टकर्मनिर्मुक्तः श्रावकः परमो भवेत् ॥ ९४ ॥

अर्थ - उत्तम कुलात जन्मलेला जो पुरुष सम्यग्दर्शन धारण करून देवपूजा इ. सहा आवश्यक कर्मांमध्ये लीन होतो आणि सहा प्रकारच्या पाप कर्मांपासून दूर राहतो, तोच खरा श्रावक होय. ॥ ९४ ॥

पहिले कर्तव्य : जिनपूजन

इति प्रथममावर्ण्य दर्शनं जिनपूजनम् ।

तददृढीकरणार्थं च वक्षेऽहं युगले पदे ॥ ९५ ॥

अर्थ - अशा प्रकारे श्रावकाच्या अकरा पदापैकी पहिल्या जिनपूजन स्वरूपाच्या प्रथम दार्शनिक पदाचे वर्णन करुन आता मी दुसऱ्या श्रावकपदात दृढ करणाऱ्या जिन पूजनाचे वर्णन करीत आहे. ॥ ९५ ॥

भावार्थ - श्रावकांनी हळूहळू व क्रमाने अकरा प्रतिमेमध्ये स्थिर व्हावे. श्रावकपदाचा विकास-क्रम सांगणाऱ्या या अकरा प्रतिमा (पदे-पायऱ्या) आहेत. पण त्या प्रतिमांचा जो स्वीकार न करता केवळ एका जिनपूजनाचे व जिनदर्शनाचे दृढपणे व्रत स्वीकारतो तोच श्रावक हळूहळू जैन धर्मप्रणीत श्रावक धर्मात दृढ होतो.

नित्य पूजा

नित्यपूजाविधिः केन प्रकारेण क्रियेत च ।

बुधैस्तथाहं वक्ष्ये च पूर्वसूत्रानुसारतः ॥ ९६ ॥

अर्थ - नित्यपूजेचा विधी कसा असावा, हे मी पूर्वाचार्यांनी रचलेल्या सूत्राच्या आधारे सांगत आहे. ॥९६ ॥

भावार्थ - पूजा, पूजाविधी याबाबत श्रावकाने चोखंदळ असावे. पूजेचे सर्व विधी नीट जाणून घेऊन त्याप्रमाणे भक्तीभावाने पूजन करावे. जागा स्वच्छ असावी. पूजेची भांडी, वस्त्रे, आरती, धूमपात्र, अभिषेकासाठीचे पदार्थ हे सारे स्वच्छ निर्जंतुक असावेत. पूजा विधानाची माहितीही त्याने करुन घ्यावी.

स्नानासंबंधी माहिती

स्नानं पूर्वमुखीभूय प्रतीच्यां दन्तधावनम् ।
उदीच्यां श्वेतवस्त्राणि पूजा पूर्वोत्तरामुखी ॥ ९७ ॥

अर्थ - पूजा करण्यापूर्वी पूर्व दिशेकडे तोंड करून स्नान करावे, पश्चिम दिशेकडे तोंड करून दात घासावेत, उत्तरेकडे तोंड करून श्वेतवस्त्र धारण करावे आणि पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे तोंड करून जिनेंद्राची पूजा करावी. ॥९७॥

गृहचैत्यालय कसे असावे ?

गृहे प्रविशता वामभागे शल्यविवर्जिते ।
देवतावसरं कुर्यात्सार्धहस्तोर्ध्वभूमिके ॥ ९८ ॥

अर्थ - घरात प्रवेश करताच शल्यरहित डाव्या बाजूला, दीड हात उंच जागेवर देवतेचे स्थान असावे. ॥ ९८ ॥

भावार्थ - या श्लोकात गृहचैत्यालय कोठे असावे याचे ग्रंथकाराने वर्णन केले आहे घराच्या डाव्या बाजूला गृह चैत्यालय असावे (घरात प्रवेश केल्यावर) दीड हात उंचीच्या चौथऱ्यावर देवतेचे स्थान असावे. प्रत्येक श्रावकाने आपल्या घरात गृह-चैत्यालय ठेवावे. म्हणजे जिनबिंब दर्शनाचे पुण्य त्याला सदैव मिळत राहाते. कोणत्याही कारणास्तव गृहचैत्य निर्मितीत प्रमाद व आळस करू नये.

जिनबिंब नेहमी उच्च स्थानी

नीचैर्भूमिस्थित कुर्यात् देवतावसरं यदि ।
नीचैर्नीचैस्ततो ऽवश्यं सन्तत्यापि समं भवेत् ॥ ९९ ॥

अर्थ - जर देवतेचे आसन खालच्या भूमीवर (सतळ भूमीवर) तयार केले, तर होणारी संतती उत्तरोत्तर कमी प्रतीची (नीच वृत्तीची) होत राहिल. ॥ ९९ ॥

भावार्थ - देवाचे स्थान नेहमी मनुष्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. म्हणून देवाचे आसन नेहमी वर असावे. त्याचे वर्चस्व मानलेच पाहिजे. देवाचे आसन जर मनुष्याच्या आसनापेक्षा खाली ठेवले, त्यांना कमी दर्जा दिला तर आपली स्वतःचीच नव्हे तर येणा-या भावी पिढीची देखील हानी होईल. पुढील पिढी हीन दर्जाची निपजेल.

जिनबिंब कसे असावे ?

एकादशांगुलं बिंबं सर्वकामार्थ साधकम् ।
एतत्प्रमाणमाख्यातमत उर्ध्वं न कारयेत् ॥ १०० ॥

अर्थ - गृहचैत्यालयातील जिनबिंब अकरा अंगुळे उंच असावे. ती सर्व कामनांची पूर्ती करते. म्हणून या प्रमाणापेक्षा उंच बिंब नसावे.

भावार्थ - घरातील देवघरातील मूर्ती किती उंच असावी, याचे प्रमाण येथे सांगितले आहे ती फक्त अकरा अंगुळे उंच असावी. त्यापेक्षा कमी व अधिक उंचीची नसावी. तरच ती फलदायक ठरेल आणि सर्व इच्छा पूर्ण करील.

कमी जास्त उंचीच्या जिनबिंबांचे फळ

एकांगुलं भवेत् श्रेष्ठं द्वयंगुलं धननाशनम् ।
त्र्यंगुले जायते वृद्धिः पीडा स्यात् चतुरंगुले ॥ १०१ ॥

अर्थ - एक अंगुळ उंचीचे जिनबिंब श्रेष्ठ असते. दोन अंगुळ उंचीचे जिनबिंब धनाचा नाश करते. तीन अंगुळे जिनबिंबामुळे (धन-धान्य, संतती) यांची वृद्धी होते, तर चार अंगुळे उंचीच्या जिनबिंबामुळे पीडा होते (त्रासदायक ठरते)

भावार्थ - जिनबिंबाची उंची किती असावी याचे वर्णन यात केले आहे. एक अंगुळ उंच जिनबिंब शुभ असते, तीन अंगुळे असले तर धन-धान्याची वृद्धी होते. दोन व चार अंगुळे उंचीचे बिंब घराला अशुभ ठरते. धनधान्याचा नाश करणारे आणि पीडादायक ठरते.

जिनबिंबाबाबत सूचना

पंचांगुले तु वृद्धिः स्यात् उद्वेगस्तु षडंगुले ।

सप्तांगुले गवां वृद्धिः वृद्धिहानिरष्टांगुले मता ॥ १०२ ॥

अर्थ - पाच अंगुळे असलेल्या जिनबिंबामुळे धराची भरभराट होते, सहा अंगुळे असले तर उदविग्नता येते. सात अंगुळे असेल तर गायी इ. पशुधनाची वृद्धी होते. आठ अंगुळे असेल तर धन्यधान्यादिकाची हानी होते. ॥ १०२ ॥

जिनबिंबाची उंची किती असावी ?

नवांगुले पुत्रवृद्धिः धननाशो दशांगुले ।

आरभ्यएकांगुलात् बिंबाद्यावदेकादशांगुलम् ॥ १०३ ॥

अर्थ - नऊ अंगुळे जिनबिंब असेल तर पुत्रादिकांची वृद्धी होते. दहा अंगुळे असेल तर धनाचा नाश होतो. अशा प्रकारे एका अंगुळ-पासून अकरा अंगुळपर्यंत उंची असलेल्या जिनबिंबाचे शुभाशुभ फळ सांगितले आहे. ॥ १०३ ॥

गृहे संपूजयेद्विंबमूर्ध्वप्रासादगं पुनः ।

प्रतिमाकाष्ठलेपाश्मस्वर्णरुप्यायसां गृहे ॥ १०४ ॥

अर्थ - म्हणून गृहचैत्यालयात अकरा अंगुले उंचीच्या जिनबिंबाचेच पूजन करावे. यापेक्षा मोठ्या प्रतिमेची स्थापना उंच शिखर असलेल्या मंदिरात करावी. घरातील जिनबिंब हे काष्ठ, लेप केलेले पाषाण, स्वर्ण, चांदी, किंवा लोह यापैकी धातूंचे नसावे.

मानाधिकपरीवाररहिता नैव पूज्यते ।

काष्ठलेपायसां भूता प्रतिमा साम्प्रतं न हि ॥ १०५ ॥

अर्थ - अकरा अंगुलाहून जास्त उंचीची प्रतिमा ही आठ प्रातिहार्यांनी रहित असल्यास पुजू नये. तसेच आजच्या काळात, लाकूड, लेप आणि लोखंडाची प्रतिमा बनवू नये. ॥ १०५ ॥

भावार्थ - अकरा अंगुलाहून जास्त उंचीची प्रतिमा नुसतीच बसवू नये. ती आठ प्रातिहार्यांसहित असेल तरच पूजनीय ठरेल. प्रतिमा कशाची नसावी, या संबंधी सांगताना ग्रंथकार म्हणतात की ती लाकडाची, लोखंडाची आणि लेपाची नसावी. तशी असल्यास तिचे पूजन करू नये. यावरून असे दिसते की काही श्रावकांच्या घरी लाकूड, लोखंड व वाळूच्या लेप लावलेल्या मूर्ती असाव्यात. त्या बदलची ही सूचना आहे.

लाकूड, लोखंड यापासून निर्मित जिनबिंब नको

योग्यास्तेषां यथोक्तानां लाभस्यापि त्वभावतः ।

जीवोत्पत्यादयो दोषाः बहवः संभवन्ति च ॥ १०६ ॥

अर्थ- कारण लोखंड, लाकूड आणि लेप यांच्या शास्त्रोक्त प्रतिमा बनविल्या तरी त्याचा काही फायदा नाही. उलट त्यात जीवादींची उत्पत्ति होऊन ते दोषाला कारणीभूतच होईल.

भावार्थ - लोखंडाची, लाकडाची आणि लेपाची प्रतिमा अगदी शास्त्रशुद्ध बनविली तरी ती पूजन करण्यास योग्य नाही. लोखंड गंजते, लाकडाला कीड लागते. म्हणून त्या प्रतिमामध्ये जीवाची उत्पत्ती होते. आणि त्या प्रतिमा दोषास्पद ठरतात.

जिनमंदिरावर ध्वजा असावी

प्रासादे ध्वजनिर्मुक्ते पूजाहोमजपादिकम् ।

सर्व विलुप्यते यस्मात्तस्मात्कार्यो ध्वजोच्छ्रयः ॥ १०७ ॥

अर्थ - जिनमंदिरावर ध्वजा नसेल तर होम, जप, पूजा इ. सर्व विलुप्त होतात. म्हणून जिनमंदिरावर ध्वजा बसविली पाहिजे. ॥ १०७ ॥

भावार्थ - जिनमंदिरावर ध्वजारोहण केलेच पाहिजे असे ग्रंथकार सांगतात, ध्वजा जर नसेल तर सर्व धार्मिक कार्यांना काहीच अर्थ राहणार नाही. पूजन, हवन, जप इ. कार्यक्रम हे निरर्थक ठरतील.

प्राचीन व्यंग सहित मूर्ती पूजेचे विधान

अतीतब्दशतं यत्स्याद् यच्च स्थापितमुत्तमैः ।

तदव्यङ्गमपि पूज्यं स्याद्विम्बं तन्निष्फलं न हि ॥ १०८ ॥

अर्थ - ज्या जिनबिंबाची स्थापना उत्तम पुरुषांनी केलेली आहे, आणि स्थापन होऊन शंभर वर्षे होऊन गेलीत, अशी प्रतिमा व्यंगसहित असली तरीही पूजनीय आहे. तिचे पूजन निष्फळ होत नाही.

भावार्थ - कधी कधी जुने जिनबिंब थोडेसे खंडित होते आणि त्याची पूजा करावी की नाही असा संभ्रम मनात निर्माण होतो. अशा वेळी काय करावे, याचे निर्देशन ग्रंथकारांनी केले आहे. प्रतिमा जर, शंभर वर्षापूर्वी किंवा त्याहून जास्त प्राचीन असेल आणि थोडी खंडित झाली असेल, किंचित व्यंग निर्माण झाले असेल तरी ती पूजनीयच आहे. तिची स्थापना जर श्रेष्ठ पुरुषाकडून केली गेली असेल तर ती पूजनीय आहे. तिचे पूजन हे फलदायकच आहे. तेव्हा तिची पूजा-अर्चा करताना कोणताही भ्रम किंवा आशंका मनात आणू नये.

पूजनीय बिंब कसे असावे ?

उक्तं च-

यदबिंबं लक्षणैर्युक्तं शिल्पशास्त्र निवेदितम् ।

सांगोपांगं यथायुक्तं पूजनीयं प्रतिष्ठितम् ॥ १०९ ॥

अर्थ - जे जिनबिंब शुभलक्षणांनी युक्त आहे, शिल्प शास्त्राप्रमाणे योग्य अशा प्रमाणात आहे, अंग आणि उपांगाने सहित आहे आणि प्रतिष्ठित आहे, ते पूजनीय आहे. ॥ १०९ ॥

अयोग्य प्रतिमा

नासामुखे तथा नेत्रे हृदये नाभि मंडले ।

स्थानेषु व्यंगितेष्वेव प्रतिमा नैव पूजयेत् ॥ ११० ॥

अर्थ - जे जिनबिंब नाक, मुख, डोळे, हृदयाच्या ठिकाणी, बेंबीच्या जागी जर अंगहीन (खंडीत) झाले असेल तर ते पूजेस योग्य नाही. ॥ ११० ॥

खंडित प्रतिमा पूजनीय आहे काय ?

जीर्ण चातिशयोपेतं तद्व्यंगमपि पूजयेत् ।

शिरोहीनं न पूज्यं स्यान्निक्षेप्यं तन्नदादिषु ॥ १११ ॥

अर्थ - जर एखादी प्रतिमा प्राचीन असेल आणि अतिशयाने युक्त असेल तर ती जीर्ण असली तरी पूजनीय आहे. परंतु शिरोहीन प्रतिमा पूजनीय नाही. तिचे नदीत विसर्जन करावे.

भावार्थ - विकृत किंवा खंडित प्रतिमा ही पूजनीय नसते हे सांगितल्यावर ग्रंथकार म्हणतात की, जर अतिशययुक्त आणि प्राचीन अशी प्रतिमा असेल तर ती पूजनीयच आहे, पण प्रतिमेला डोकेच नसेल तर तिची पूजा करू नये, तिचे नदीत विसर्जन करावे.

घर कसे असावे ?

पूर्वस्यां श्रीगृहं कार्यमाग्नेय्यां तु महानसम् ।

शयनं दक्षिणस्यां तु नैऋत्यामायुधादिकम् ॥ ११२ ॥

अर्थ - श्रावकाने आपल्या घराच्या पूर्वेस श्रीगृह करावे, आग्नेय दिशेला स्वयंपाकगृह करावे, दक्षिण दिशेला शयनगृह करावे आणि नैऋत्य दिशेला शस्त्रास्त्रे ठेवावीत. ॥ ११२ ॥

महत्वाच्या काही गोष्टी

भुजिक्रिया पश्चिमस्यां वायव्ये धनसंग्रहः ।

उत्तरस्यां जलस्थानमैशान्यां देवसद्गृहम् ॥ ११३ ॥

अर्थ - पश्चिम दिशेस क्रिया करावी, वायव्य दिशेस धनसंग्रह करावा, उत्तर दिशेस पाण्याची व्यवस्था करावी आणि ईशान्य दिशेला देवगृह करावे.

जिनबिंब पूजेची महती

अंगुष्ठमात्रं बिंबं च यः कृत्वा नित्यमर्चयेत् ।

तत्फलं न च वक्तुं हि शक्यते संख्यपुण्ययुक् ॥ ११४ ॥

अर्थ - जो श्रावक अंगठ्याएवढे जिनबिंब तयार करून त्याचे नित्यपूजन करतो, त्याचे फल सांगण्यास कोणीही पुरुष समर्थ नाही, तो अनंत पुण्याने युक्त असतो.

भावार्थ - पूजा करण्यासाठी जिनबिंब मोठेच पाहिजे असे नाही. भक्तीभावाने अंगठ्याएवढ्या प्रतिमेचे जरी रोज पूजन केले तरी ते पुण्यवर्धक असते. त्या एवढ्याशा मूर्तीच्या पूजेचे फळ एवढे मोठे आहे की त्याचे वर्णन कोणीही करू शकत नाही. अनंत पुण्याची त्यापासून प्राप्ती होते.

पूजन हे मुक्तीमार्गाचे साधन

बिंबिदलमेसे चैत्ये यवमानं सुबिम्बकम् ।

यः करोति हि तस्यैव मुक्तिर्भवति सन्निधि ॥ ११५ ॥

अर्थ - बिंबिदला (तुळशीपत्र) सारखे चैत्यालय करुन त्यात जवाएवढी मूर्ती ठेवून तिचे दररोज पूजन करतो, तो मुक्तीच्या समीप जातो. ॥ ११५ ॥

पूजा करताना काय करावे ?

तथार्चकः पूर्वदिशि वोतरस्यां च सम्मुखः ।

दक्षिणस्यां दिशायां च विदिशायां च वर्जयेत् ॥ ११६ ॥

अर्थ - पूजा करणाऱ्याने पूर्वेला किंवा उत्तरेला मुख करुन जिनेंद्राचे पूजन करावे. दक्षिणेकडे किंवा विदिशेकडे मुख करुन पूजन करू नये. ॥ ११६ ॥

भावार्थ - या व पुढील श्लोकात पूजा करणाराने कोणत्या दिशेकडे मुख करुन पूजा करावी याचे वर्णन केले आहे. प्रत्येक दिशेचे महत्व सांगून लाभ व हानी केव्हा आणि कशी होईल हे सांगितले आहे. पूर्वाभिमुख होऊनच जिनेंद्राची पूजा करावी. दक्षिणेकडे किंवा विदिशेकडे सम्मुख होऊन पूजा करू नये, असे ग्रंथकार म्हणतात.

कोणती दिशा पुण्य फल देते

पश्चिमाभिमुखः कुर्यात् पूजां चेत् श्रीजिनेशिनः ।

तदा स्यात्संततिच्छेदी दक्षिणस्यामसन्ततिः ॥ ११७ ॥

अर्थ - जो पश्चिमेकडे तोंड करुन पूजा करील त्याच्या संततीचा नाश होईल आणि दक्षिण दिशेकडे तोंड करुन पूजन करील त्याला संतती होणार नाही. ॥ ११७ ॥

आग्नेयां च कृता पूजा धनहानिर्दिनेदिने ।

वायव्यां संततिनैव नेऋत्यां तु कुलक्षयः ॥ ११८ ॥

अर्थ - आग्नेय दिशेकडे मुख करुन पूजा केल्याने प्रतिदिन धनाची हानी होते. वायव्येकडे तोंड करुन पूजा केली तर संतानोत्पत्ती होत नाही, नैऋत्य दिशेला मुख करुन पूजा केल्यास कुलाचा क्षय होतो. ॥ ११८ ॥

ईशान्यां नैव कर्तव्या पूजा सौभाग्यहारिणी ।

पूर्वस्यां शान्तिपुष्ट्यर्थमुत्तरे च धनागमः ॥ ११९ ॥

अर्थ - ईशान्येकडे तोंड करुन पूजा करु नये. कारण त्यामुळे सौभाग्याचे हरण होते. शान्ती आणि पुष्टी करिता पूर्वाभिमुख होऊन पूजन करावे, उत्तर दिशेला संमुख होऊन पूजन केले तर धनप्राप्ती होते. ॥ ११९ ॥

तिलक का व कोठे लावावा ?

तिलकैस्तु विना पूजा न कार्या गृह्योषिभिः ।

अंग्रिजानुकरासेषु-मूर्ध्नि पूजा यथाक्रमम् ॥ १२० ॥

भाले कण्ठे हृदि भुज उदरे चिन्ह कारणैः ।

नवभिस्तिलकैः पूजा करणीया निरन्तरम् ॥ १२१ ॥

अर्थ - गृहस्थांनी स्वतः तिलक लावल्याशिवाय पूजा करु नये. चरण, जंघा, हात, खांदा, मस्तक, कपाळ, गळ, हृदय, भुजा आणि उदर (पोट) या नऊ स्थानावर तिलक चिन्ह लावून नेहमी पूजा करावी. ॥ १२०-१२१ ॥

मुक्तिश्रिया ललामं वा तिलकं समुदाहृतम् ।

तेनानर्थत्वमिन्द्रस्य पूजकस्य च तैर्विना ॥ १२२ ॥

अर्थ - तिलक म्हणजे मुक्तीलक्ष्मीचे सुंदर आभूषण होय. म्हणून त्या (वरच्या श्लोकात सांगितलेल्या) तिलक चिन्हाशिवाय पूजन करणाऱ्या इंद्राची पूजा निरर्थक आहे. ॥ १२२ ॥

षोडशाभरणोपेतः साङ्गोपाङ्गस्तु पूजकः ।

विनयी भक्तिमान् शक्तः श्रद्धावान् लोभवर्जितः ॥ १२३ ॥

पद्मासनसमासीनो नासाग्रन्यस्तलोचनः ।

मौनी वस्त्रावृताऽस्योयं पूजां कुर्यात् जिनेशिनः ॥ १२४ ॥

अर्थ - भगवंताची पूजा करणारी व्यक्ती सोळा अलंकारांनी सुशोभित पाहिजे, अंग-उपांगाने सहित, विनयी, भक्तीने परिपूर्ण, समर्थ, श्रद्धावान, निर्लोभी, पद्मासनात स्थिर, नासाग्र दृष्टी असलेला, मौनधारक आणि वस्त्रावगुंठीत असावी. (१२३-१२४)

भावार्थ - भगवंताची पूजा करणारी व्यक्ती कशी असावी याचे वर्णन या दोन श्लोकात केले आहे. ती व्यक्ती सोळा आभूषणांनी भूषित म्हणजे अलंकार घातलेली असावी. भगवंताचे पूजन सालंकृत होऊन करावे, उत्साहाने करावे. अंगोपांगांनी सहित असावे. त्याचे अंतःकरण भक्तिरसाने परिपूर्ण भरलेले असावे. समर्थ म्हणजे शक्तिमान असावी. मनाने व शरीराने देखील समर्थ असावी. श्रद्धेने ओतप्रोत असावी. उगीच कशी तरी पूजा उरकून टाकू या, या भावनेने पूजा करणारी नसावी. निर्लोभी असावी. परमेश्वराकडून काही तरी मिळविण्यासाठी पूजा करणारी नसावी. तिने पद्मासन घातलेले असावे. दृष्टी नाकाच्या टोकाकडे स्थिर असावी. मौन धारण केलेले असावे. तिने स्वच्छ वस्त्र धारण केलेले असावे. अशीच व्यक्ती भगवंताची पूजा करण्यास योग्य असते.

काही ठिकाणी उभे राहून पूजा करण्याचेही विधान आहे. उभे राहून वा बसून दोन्ही प्रकारे पूजा करण्यात चूक नाही.

त्रिकाल पूजा

श्रीचंदनं विना नैव पूजां कुर्यात्कादाचन ।
प्रभाते धनसारस्य पूजा कार्या विचक्षणैः ॥ १२५ ॥
मध्याह्ने कुसुमैः पूजा संध्यायां दीपधूपयुक् ।
वामांगे धूपदाहः स्याद्दीपपूजा च सन्मुखी ॥ १२६ ॥

अर्थ - चंदनाचे गंध लावल्याशिवाय कधीही पूजा करू नये. ज्ञानी लोकांनी सकाळी चंदनार्पण करून पूजा करावी. दुपारी फुले अर्पण करून तर संध्याकाळी दीप-धूप चढवून पूजा करावी. पूजा करताना डाव्या बाजूला धूपपात्र ठेवावे आणि मूर्तीसमोर उभे राहून दीपार्चन करावे. ॥ १२५-१२६ ॥

भावार्थ - भगवंताची पूजा कोणत्यावेळी कशाप्रकारे करावी, हे या श्लोकात ग्रंथकरांनी सांगितले आहे. सकाळी चंदन चढवून, दुपारी फुले वाहून संध्याकाळी दीप-आरती लावून भगवंताचे पूजन करावे. धूपपात्र स्वतःच्या डाव्या बाजूला ठेवून धूप चढवावा, व भगवंतासमोर उभे राहून दीप-निरांजन-ओवाळवे.

दीप दक्षिण दिशेला लावा

अर्हतो दक्षिणे भोग दीपस्य च निवेशनम् ।
ध्यानंच दक्षिणे भागे चैत्यानां वन्दना ततः ॥ १२७ ॥

अर्थ - अरहन्त भगवन्ताच्या दक्षिणेला दीप ठेवावा आणि दक्षिण दिशेला बसून ध्यान करावे आणि चैत्यालयांची वंदना करावी. ॥ १२७ ॥

भावार्थ - पूजन करताना कोणती वस्तू कोठे ठेवावी, ध्यानास कसे बसावे, याचेही एक शास्त्र आहे. ग्रंथकार म्हणतात की दीप-आरती नेहमी भगवंताच्या दक्षिण दिशेला ठेवावी. तसेच ध्यान करतानासुद्धा भगवंताच्या दक्षिण दिशेला बसावे आणि नंतर चैत्यालयांची वंदना करावी.

पूजा कशी करावी ?

गंधधूपाक्षतस्त्रग्भिः प्रदीय फल वारिभिः ।

प्रभातकालेऽपचितिर्विधेया श्रीजिनेशनः ॥ १२८ ॥

अर्थ - प्रभातकाळी जिनेश्वराची पूजा गंध, धूप, अक्षत, माला, दीप, फल आणि जलाने करावी.

भावार्थ - या श्लोकात अरहंत भगवंताची पूजा कोणत्या वेळी आणि कोणत्या पदार्थांनी करावी. याचे ग्रंथकाराने वर्णन केले आहे. भगवंताची पूजा नेहमी सकाळी करावी, कारण सकाळी स्नानादी कार्ये उरकल्यावर मन प्रसन्न असते आणि अशावेळी भगवंताची पूजा केल्याने पुष्पमाला, फल आणि जल (पाणी) या पदार्थांनी करावी. अष्टद्रव्यांनी प्रसन्न मनाने रोज सकाळी पूजन करावे.

फुले कोणती चढवावी

पद्मचंपकजात्यादिस्त्रग्भिः संपूजयेज्जिनान् ।

पुष्पाभावे प्रकुर्वीत पीताक्षतभवैः समैः ॥ १२९ ॥

अर्थ - कमळ, चाफा, जाई, इ. फुलांच्या माळांनी जिनेंद्राचे पूजन करावे. फुले जर नसतील तर अक्षता पिवळ्या करुन त्यांचाच फुलासारखा उपयोग करावा.

भावार्थ - पूजेसाठी फुलांचा उपयोग करावा असे सांगताना, कमळ, चाफा, जाईजुई, इ. फुले वापरावी असे आचार्य सांगतात. पण समजा फुले नसली तरी पूजा अडून राहू नये, म्हणून तांदूळ पिवळे करावे व त्याचाच फुले म्हणून उपयोग करावा, असेही मार्गदर्शन ते करतात.

नैव पुष्पं द्विधा कुर्यान्न छिन्धात्कलिकामपि ।

चम्पकोत्पलभेदेन यतिहत्या समं फलं ॥ १३० ॥

अर्थ - पूजन करताना फुलाचे दोन तुकडे करू नयेत. चाफा, कमळ आदि फुलांचा व कळ्यांचा छेद करू नये कारण त्यामूळे साधूच्या हत्येचे पाप लागते.

भावार्थ - साध्या साध्या गोष्टीतून हिंसा कशी घडते आणि त्याचा परिणाम किती भयंकर असतो हे या श्लोकात सांगितले आहे. चाफा. कमळ इ. पुष्पाचे दोन तुकडे करताना, कळी तोडताना आपण विचार करीत नाही. पण त्यापासूनही जीवहिंसा घडते. आणि त्याचे पाप देखील साधूच्या हत्येएवढे मोठे असते, असे यात आचार्यांनी सांगितले आहे.

फूल कोणते त्याज्य समजावे

हस्तात्प्रस्खलितं क्षितौ निमतितं लग्नं क्वचित्पादयोः ।

यन्मूर्धोर्ध्वगतं धृतं कुवसने नाभेरधो यद् धृतम् ।

स्पृष्टं दुष्टजनैः घनैरभिहतं यद्दन्षितं कण्टकै ।

त्याज्यं तत्कुसुमं वदन्ति विबुधा भक्त्या जिन प्रीतये ॥ १३१ ॥

अर्थ - हातातून खाली जमिनीवर पडलेले, पायावर पडलेले, चुकून डोक्यावर ठेवले गेलेले, घाणेरड्या वस्त्रात ठेवलेले, बेंबीच्या खाली धरलेले, दुष्टजनांनी स्पर्श केलेले, मेघांच्या प्रहाराने ताडन केलेले आणि काट्यांनी दूषित केलेले फूल ज्ञानीजनांनी भक्तीने जिनपूजा करण्यान्यासाठी त्याज्य समजावे. ॥ १३१ ॥

फुलांची - फळांची शुद्धता

स्पृश्यशूद्रादिजं स्पृश्यमस्पृश्यादपसारितम् ।

पुष्पं देयं महाभक्त्या न तु दुष्टजनैर्धृतम् ॥ १३२ ॥

अर्थ - स्पृश्य शूद्रादि लोकांनी आणलेली फुले स्पर्श करण्यायोग्य आहेत, पण अस्पृश्य शूद्रांकडून आणलेली फुले निषिद्ध आहेत. उच्च कुलीन लोकांनी भक्तीने आणलेली फुले महाभक्तीने भगवंताला चढवावी. दुर्जनांनी हातात धरलेली फुले पूजेस अयोग्य समजावीत.

पयोर्थं गां, जलार्थं वा कूपं, पुष्पेषु हेतवे ।

वाटिका संप्रकुर्वन्ता नानिदोषधरो भवेत् ॥ १३३ ॥

अर्थ - दुधाकरिता गाय पाळणारा, पाण्याकरिता विहीर खणणारा आणि फुलासाठी वाटिका (बगीचा) तयार करणारा दोषास पात्र होत नाही. (कारण त्याचा हेतू शुद्ध असतो.)

अभिषेक विधान

शुद्धतोयेक्षुसर्पिभिर्दुग्धदध्याभ्रजैः रसैः ।

सर्वौषधिभिरुच्चूणैर्भावात्संस्नापयेज्जिनम् ॥१३४ ॥

अर्थ - शुद्ध जल, इक्षु रस, धृत, दूध, दही आणि आम्र रस, सर्वौषधिचूर्णाने भावपूर्वक जिनेंद्राचा अभिषेक करावा.

भावार्थ - जिनेंद्रभगवंताच्या अभिषेकासाठी कोणकोणत्या पदार्थांचा उपयोग करावा याचे या श्लोकात वर्णन केले आहे. शुद्ध पाणी, उसाचा रस, तूप, दूध, दही, आंब्याचा रस आणि सर्वौषधी चूर्ण या पदार्थांनी भगवंताचा अभिषेक करावा.

चंदनाने स्वतःला अलंकृत करावे

पूज्यपूजाविशेषेण गोशीर्षेण हृतालिना ।

देवाधिदेवसेवायै स्ववपुश्चर्चयेमुना ॥ १३५ ॥

अर्थ - पूज्य अशा जिनेंद्रदेवाच्या पूजेसाठी जे चंदन तयार केले व ज्यावर भ्रमर गुंजारव करीत आहेत, अशा चंदनाने मी स्वतःच्या शरीराला सुशोभित करीत आहे. (पूजेपूर्वी चंदनाचा टिळा लावावा.)

भावार्थ - भगवंताच्या पूजेपूर्वी स्वतःच्या शरीरालाही चंदन लावावे (चर्चित करावे) असे ग्रंथकार म्हणतात. ते चंदन कसे तर भ्रमर ज्यावर गुंजारव करीत आहेत आणि जे पूजेसाठी तयार केलेले आहे ते चंदन स्वतःच्या शरीराला लावावे, मागे शरीराच्या कोणत्या नरु स्थानी चंदन लावावे याचे वर्णन आलेले आहे.

पूजा २१ प्रकारे करता येते

स्नानैर्विलेपनविभूषणपुष्पवासधूप्रदीपफलतंदुल पत्रपूगैः ।

नैवेद्यवारिवसनैश्चमरातपत्रवादित्रगीतनटस्वस्तिककोश वृद्धया ॥ १३६ ॥

इत्येकविंशति विधा जिनराजपूजा यद्यत्प्रियं तदिह भाववशेन योज्यम ।

द्रव्याणि वर्षाणि तथा हि कालभावाः सदा नैव समा भवन्ति ॥ १३७ ॥

अर्थ - स्नान, विलेपन, आभूषणपूजन, पुष्प, सुगंध, धूप, दीप, फल, अक्षता, पाने, नारळ, नैवेद्य, जल, वस्त्र, चामर, छत्र, वादित्र, (वाद्य) गीत, नृत्य, स्वस्तिक आणि कोशवृद्धी म्हणजे भांडारात दान टाकणे हे पूजेचे एकवीस प्रकार आहेत. ज्याला ज्या प्रकारची पूजा आवडेल त्या

प्रकारे त्याने भावपूर्णरीतीने पूजा करावी. कारण प्रत्येकाचे द्रव्य, काळ, क्षेत्र आणि भाव हे सारखे नसतात.